

קדושת הארץ ושליטת המדינה – דת ופוליטיקה בעדותו של יהודה לייב מאגנס לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית

זויד ברק-גורודצקי

מבוא

דמותו של יהודה לייב מאגנס היא אחת הדמויות המרתקות והאניגמטיות במחצית הראשונה של המאה ה-20, ביישוב היהודי בארץ ישראל ובקרב יהודי ארצות הברית גם יחד. הוא היה רב רפורמי שהורחק משורות התנועה בארצות הברית בשל נטייתו הציונית, והנשיא הראשון של האוניברסיטה העברית בירושלים, שמצא עצמו ברכות הימים מואשם ומוקע כבוגד כמעט, בעודו נאבק לייצב חלופה לא מדינית לציונות בארץ ישראל על בסיס תפיסתו התאולוגית של היהדות כדת מוסר הנביאים. עיקר פועלו המדיני קשור לרעיון הדו-לאומי ולגופים שפעלו לקדמו באותה עת, ובפרט ברית שלום, שראשיתה במרס 1926 (אף שלא היה חבר בה), ואגודת איחוד, שהוקמה בקיץ 1942.

הוועדה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ ישראל הוקמה בראשית 1946, בעקבות שורה של תמרונים מדיניים והתפתחויות פוליטיות. זה היה ניסיון בריטי-אמריקני להגיע במשותף להכרעה בסוגיות הנוגעות לעתידו של היישוב, ובפרט בסוגיית הפליטים והעקורים באירופה ובשאלת ההסדר המדיני-שלטוני הרצוי בארץ ישראל. הוועדה קיבלה תצהירים ממספר רב של גופים ואישים, והופיעה לפניו שורה ארוכה של עדים בצפון אמריקה, בבריטניה, ביבשת אירופה, בארצות ערב ובארץ ישראל. מסקנותיה נוסחו בדו"ח שפורסם ב-20 באפריל 1946, שכלל הנחיות לביצוע מידי של העלאת 100,000 עקורים יהודים לארץ ישראל, ביטול הגבלות הספר הלבן על מכירת קרקע, דחיית התביעות הלאומיות הבלעדיות של היהודים והערבים כאחד ובמקומן פרסום המלצה להמשך פיתוח מסגרת שלטונית משותפת בחסות המנדט.

* דוקטורנט בחוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה.

במאמר זה אציג את עדותו של מאגנס מטעמה של אגודת איחוד לפני הוועדה ואבדוק אם למרות הֶדְאִלִּיה הפוליטית והאינטרסים המדיניים שעמדו מאחורי הקמת הוועדה, היתה השפעה לרעיונותיו האידאיים־מוסריים של מאגנס ולפרוגרמה הפוליטית שלו, על מסקנותיה. בפרט ברצוני לבחון אם אחד הרעיונות היסודיים של מאגנס, שארץ ישראל היא ארץ קדושה לשלוש דתות ולשני עמים, שולל את מימוש הלאומיות הפרטיקולרית בה ומחייב הלכה למעשה מתווה דו־לאומי כלשהו, הטביע את חותמו על דו"ח.

רקע אידאולוגי

מאגנס היה בראש ובראשונה יוצא חלציה של תנועת הרפורמה האמריקנית, ושורשי תפיסותיו הדתיות והפוליטיות נעוצים בכור מחצבתו זה. הוא גדל על ברכי המונותאיזם האתי בקהילות הרפורמיות של החוף המערבי, ובהמשך בבית המדרש לרבנים רפורמיים (Hebrew Union College) שבסינסינטי. עם בואו לניו יורק באוגוסט 1904, לאחר סיום לימודי הדוקטורט שלו בגרמניה, החל מאגנס בשורה של כהונות רבניות, שהבולטת שבהן היתה בבית הכנסת הרפורמי 'טמפל עמנואל'. עם זאת, שוב ושוב התגלעו חילוקי דעות בינו לבין פרנסי הקהילות, בפרט נוכח ניסיונותיו לחזור אל הנוסח היהודי המסורתי ברוח תפיסותיו של זלמן שניאור שכטר, שלימים היו הבסיס לתנועה הקונסרווטיבית האמריקנית.¹

למקורותיו הרפורמיים של מאגנס היתה השפעה על עמדתו הציונית. באווירת 'כור ההיתוך' ששרתה במחצית השנייה של המאה ה־19 התגבש דפוס ההתמודדות האוניברסליסטי לבסיס הדוקטרינה של היהדות הרפורמית האמריקנית. היהודים שאפו לקונפורמיות עם ההתנהגות המקובלת בחברה האמריקנית, וניסו לטשטש מאפיינים של שונות וזרות. מאגנס היה מייצגה המובהק של עמדת הנגד שפיתח ריצ'רד גוטהייל (Gottheil), נשיאה הראשון של הפדרציה הציונית האמריקנית, היא התפיסה הציונית האוניברסליסטית. גישה זו לא חתרה לחיסולה של הזהות היהודית הייחודית, אלא ליצירת הרמוניה בינה

1 Arthur A. Goren, *Dissenter in Zion: From the Writings of Judah L. Magnes*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1982, p. 111; Daniel P. Kotzin, *Judah L. Magnes: an American Jewish Nonconformist*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 2010, pp. 62-63; Jonathan D. Sarna, *American Judaism*, Yale University Press, New Haven, CT 2004, p. 189

לבין הזהות האמריקנית. הציונות נתפסה בעיני מחזיקי עמדה זו כוח ממתן, שאינו מאלץ את המהגרים היהודים הרבים שבאו לאמריקה בשלהי המאה ה-19 ובראשית ה-20 לבחור בין זהות יהודית מתבדלת לזהות אמריקנית מתבוללת.² ההתעוררות הציונית של מאגנס החלה כבר בשנת 1896, שנה קודם לקונגרס הציוני הראשון, כאשר בהיותו פרח רכנות בסינסינטי פרסם בעיתון מקומי מאמר שכותרתו 'Palestine or Death', ובו ביקר את עמדתה של התנועה הרפורמית לפיה 'אמריקה היא פלשתינה שלנו, ושינגטון היא ירושלים'. מאגנס, שנחשף לתפיסת הציונות התרבותית של אחד העם בעת לימודיו בברלין בראשית המאה ה-20 והושפע ממנה עמוקות, נטה מתחילה להתייחס יותר ל'בעיית היהדות' מאשר ל'בעיית היהודים'. בהמשך יעמוד החזון של אחד העם על ארץ ישראל כמרכז הרוחני של העם היהודי בכסיס פועלו של מאגנס בייסודה ובניהולה של האוניברסיטה העברית.

בהיותו בגרמניה חיפש מאגנס את קרבנם של היהודים שהגיעו ממזרח אירופה, ה'אוסטיוודן', אף שהמגע הישיר שלו אתם היה מצומצם ביותר. למאגנס, בדומה לבובר, היתה תפיסה רומנטית של היהדות המזרח אירופית כיהדות ה'אותנטית'. הוא נמשך אל המסורת התרבותית העשירה שלה ושקע בלימוד ספרות, פולקלור, שירים ואמרות בשפת היידיש. תחושת הקרבה שחש אליהם באה לידי ביטוי שוב עם חזרתו לניו יורק בשנת 1905, כאשר הקדיש עצמו לשיפור תנאיהם של המהגרים היהודים ממזרח אירופה שהציפו את חופיה של מנהטן. הם, בתורם, הרבו לבקר בדרשות השבת שלו בבית הכנסת שבחלקה העליון של העיר, למורת רוחם המסוימת של באי בית הכנסת הקבועים, שזיכו את מאגנס בכינוי 'הרב של הלואר איסט סייד', שהיה בעיניהם גנאי.

העמדה החברתית-סוציאליסטית והפציפיזם המוצהר היו שני הקווים המאפיינים של הגותו של מאגנס בתקופת מלחמת העולם הראשונה ועד להגירתו לארץ ישראל בשנת 1922, והם שקירבו אותו לחוגים דתיים-חברתיים אחרים בחברה האמריקנית. בפרט התקרב לתנועת ה'בשורה החברתית' (Social Gospel), תנועה פרוטסטנטית אמריקנית שהגיעה לשיא פעולתה והשפעתה בימי מלחמת העולם הראשונה, וניסחה פרוגרמה לפעולה חברתית בעולם האורבני, על בסיס יסודות נוצריים.³

2 עופר שיף, יהודים משתלבים: אוניברסליזם רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטשימיות ושואה, עם עובד, תל אביב 2001, עמ' 50-51, 67, 83.

3 Ronald C. White and C. Howard Hopkins, *The Social Gospel: Religion and Reform in Changing America*, Temple University Press, Philadelphia 1976, pp. xi-xix

פעילותו של מאגנס בתקופת מלחמת העולם הראשונה שילבה פציפיזם עם סוציאליזם, והוא נמנה עם מייסדי 'מועצת העם האמריקנית לדמוקרטיה ושלום' (People's Council of America for Democracy and Peace), ארגון הגג של התנועות שהתנגדו למלחמה. מאגנס נשא את נאום הפתיחה בוועידת היסוד של המועצה ב־30 במאי 1917, וחזר עליו למחרת לפני קהל של אלפים במדיסון סקווייר גרדן שבניו יורק, באבטחה כבדה של המשטרה. מאגנס ביסס את הפציפיזם שלו על אמונתו במשמעות הרוחנית של קידוש ערך חיי האדם. ההתנגדות למלחמה היתה בעיניו עמדת היסוד של היהדות, והוא ראה את שליחותה של היהדות בהפצת בשורת הפציפיזם לעולם כולו.⁴

עמדתו הרדיקלית של מאגנס דחקה אותו אל השוליים של השיח היהודי-אמריקני. התנגדותו הבלתי מתפשרת למלחמה נתפסה כבלתי פטריוטית, והממסד היהודי מיהר לנער חוצנו ממנו. בסופו של דבר, הפציפיזם שלו הביא להרחקתו משורות היהדות האמריקנית ולהגירתו לארץ ישראל, לפקח על הקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים ולעמוד בראשה.⁵ ברבות הימים, נוכח עליית הנאצים באירופה והדיווחים על ההשמדה נאלץ מאגנס לסגת מהעמדה הפציפיסטית שהיתה חלק כה מרכזי בהווייתו. עם זאת, הוא לא חזר בו מעמדת היסוד הפוליטית שלו, וטען שגם השואה איננה מצדיקה הקמת מדינה יהודית.

דת ופוליטיקה בעולמו של מאגנס

שמואל הוגו ברגמן, שהיה שותפו לדרך של מאגנס באגודת איהוד, הניח את היסודות לבחינת המחשבה והמעשה של יהודה לייב מאגנס כמונעים בראש ובראשונה מעמדה תאולוגית. מאגנס, טען ברגמן, לא היה הוגה שיטתי ולא ניסה להציע פרשנות ליהדות שהיא משנה סדורה, ועם זאת 'היה אחת הדמויות המכריעות בהתפתחותם של המחשבה היהודית והחיים היהודיים בזמננו, ובפרט בישראל'; הוא חיפש את אלוהים בהיסטוריה ו'היה נגוע בספקנותו של אדם המבקש להבין את תולדות האנושות מתוך תודעתו הדתית'; וניהל את קרבותיו בזירה הפוליטית, אך המניעים שלו היו פרי עמדותיו הדתיות.⁶

Kotzin, *Judah L. Magnes*, pp. 146-158; Judah L. Magnes, *War-Time Addresses: 1917-1921*, Thomas Seltzer, New York 1923

Kotzin, *ibid.*, pp. 159-168

Bergman S.H, *Faith and Reason*, B'nai-B'rith Hillel Foundations, Washington D.C. 1961, pp. 142-143

מאגנס כהוגה דתי, הארץ, 5.10.1958.

על הממד הנבואי בעמדתו של מאגנס עמד גם חוקר הקבלה גרשם שלום, מי שהיה חבר בברית שלום אך לא הצטרף לפעילותו של מאגנס באיחוד. שלום עמד על כך שירמיהו הנביא היה בעיני מאגנס 'הדמות הנשגבה ביותר של היהודי היודע את מחיר השליחות המבודדת', ושבמאגנס התבטאו לבטי הנפש והסתירות של בני דורו. הטרגדיה של מאגנס, לפי שלום, היא שחזונו נותר 'סגור ובלתי דיאלקטי', והוא לא ראה מראש את תנועת המטוטלת ההיסטורית.⁷ בתוך מרחב האפשרויות הדתיות-פוליטיות היה יהודה לייב מאגנס סמן של תופעה ייחודית, שכן בין המנהיגים האמריקנים הציונים רק הנרייטה סאלר ומאגנס מימשו את המעשה הציוני בעלייה לארץ ישראל.⁸ יתר על כן, מאגנס נשא עמו לארץ ישראל את התשתית הרעיונית האמריקנית, הדתית והפוליטית, וניסה להחילה על המרחב של היישוב ועל בעיותיו, ובפרט על 'הבעיה הערבית'. כך שאפשר לראות בו מקרה ייחודי של ניסיון להעתיק את התאולוגיה הפוליטית היהודית האמריקנית, זאת אומרת את שאלת הזיקה בין הרעיונות הפוליטיים הליברלים והפדרטיביים האמריקניים לבין עקרונות המוסר היהודי האוניברסלי, למרחב הפעולה של הציונות בארץ ישראל.

הרעיון הדו-לאומי וראשית פועלו המדיני של מאגנס

בעשור הראשון לעשייתו המדינית (1929–1938) היה מאגנס מעורב בשורה של מהלכים לקידום הסכם בין יהודים לערבים בארץ ישראל. ראשית פעילותו בזירה הארץ-ישראלית היתה פועל יוצא של מהומות הכותל (אוגוסט 1929), שהניעו אותו לוותר על עמדת הצופה והמתבונן מהצד המשוקע בבניין האוניברסיטה העברית, ולתרום את חלקו לדיון הפוליטי.⁹ מבחינה מדינית התאפיינה עמדתו

7 יוסף הלר, מ'ברית שלום' לאיחוד: יהודה לייב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית, מאגנס, ירושלים תשס"ד, עמ' 390–391.

8 גולדה מאיר, שעלתה לארץ בשנת 1921, לא נמנתה עם ההנהגה היהודית האמריקנית. מתיו סילבר מונה גם את גרשון אגרון, שהיה עורך ביטאון ההסתדרות הציונית בניו יורק ולימים ראש עיריית ירושלים, ראו: סילבר מתיו מרק, 'מדפוס פעיל לדפוס סביל: פעילות ציונית אמריקנית בארץ ישראל בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000. בין המנהיגים היהודים האמריקנים המרכזיים באותה תקופה, שבחנו את האפשרות לעלות לארץ ישראל אך לא עשו כן, בלט אבא הלל סילבר ראו: עופר שיף, הציונות של המנוצחים: המסע של אבא הלל סילבר אל מעבר ללאומיות, רסלינג, תל אביב 2010, עמ' 217–229.

9 Judah L. Magnes, *Like All the Nations? Herod's Gate*, Jerusalem 1930, pp. 2–3; יוסף הלר, מ'ברית שלום' לאיחוד, עמ' 51.

בדבקות בעקרון ה'שוויון הייצוגי' (Parity) ובמודל הדו-לאומי, ובהתנגדותו לרעיון המדינה היהודית הלאומית.

ניסונו הראשון לפעול בזירה המדינית הארץ-ישראלית היה בבחינת אות המבשר הן את אופן הפעולה שלו הן את תגובת מנהיגות היישוב לזממותיו. בתיווכו של כתב הנזיר יורק טיימס בירושלים, נפגש מאגנס באוקטובר 1929 עם ג'ון פילבי, ששירת בעבר במנהל עבר הירדן הבריטי. בלא התייעצות עם המוסדות הציוניים, ומבלי שקיבל אישור של ממש לתקפות מינויו של פילבי כמתווך מגורמים ערביים, נכנס עמו מאגנס למשא ומתן על נוסחה להסכם יהודי-ערבי שחוברה לכאורה בידי המועצה המוסלמית העליונה, וכללה בין היתר הגבלה על העלייה היהודית בהתאם לכושר הקליטה הכלכלי של היישוב והסכמה שהיישוב היהודי יישאר מיעוט קבע. מאמציו של מאגנס עוררו את זעמו של וייצמן, שטען כי הערבים יחשבו כעת שעליהם לנהל את המשא ומתן עם אנשים כמאגנס ולא עם 'קיצונים' כמותו.¹⁰

את היסודות לעמדתו הדו-לאומית הניח מאגנס בחיבורו *Like All the Nations? (כמו כל הגויים?)* שהתפרסם כמה חודשים לאחר מהומות אוגוסט 1929. הוא התווה שלוש זכויות יסוד של הציונות בעיניו: המשך ההגירה, יישוב הארץ ופיתוח מרקם חיים ותרבות יהודיים. אם יובטחו לו שלוש הזכויות האלה, טען, יהיה מוכן לוותר הן על המדינה היהודית הן על הרוב היהודי, שממילא אי אפשר להעלות אותם על הדעת בעתיד הנראה לעין. 'ארץ הקודש', כתב, 'איננה המקום למדינה או ממשלה ערבית לאומית, וגם לא למדינה או ממשלה יהודית לאומית, אלא לארץ דו-לאומית, עם מנדט קבוע כמעט של בריטניה מחבר העמים'.¹¹

מאגנס לא היה הראשון שהגה ואימץ את העמדה הדו-לאומית ביחס ל'בעיה הערבית'. ניצניה של עמדה זו הופיעו אצל הוגו ברגמן כבר בשנת 1911, ומאוחר יותר גם אצל עמיתיו בארגון הסטודנטים בר כוכבא, הנס קוהן ורוברט ולטש, שנמנו לימים עם מייסדי ברית שלום. ברית שלום, שמאגנס, כאמור, לא השתייך אליה באופן רשמי, קבעה לה למטרה עם ייסודה 'לסלול דרך הבנה בין ערבים וערבים לצורות חיים משותפות בארץ ישראל על יסוד שוויון שלם

Menahem Kaufman, *An Ambiguous Partnership: Non-Zionists and Zionists in America, 1939-1948*, Wayne State University Press, Detroit, MI 1991, pp. 14-18.

הלר, מ'ברית שלום' לאיחוד, עמ' 51-57.
Magnes, *Like All the Nations*, p. 12. התרגום שלי.

בזכויותיהם הפוליטיות של שני לאומים בעלי אוטונומיה רחבה ולצורותיה של עבודתם המשותפת לטובת התפתחותה של הארץ.¹²

בשנות השלושים היה מאגנס שותף למהלכים נוספים לקידום הבנה פוליטית בין יהודים לערבים בארץ ישראל, ובהם 'הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי', והצעת חיימסון-ניוקומב (1937). אולי היזמה הבולטת שבה השתתף בתקופה זו היתה ניסיונה של 'קבוצת החמישה' (שמנתה גם את השופט גד פרומקין, פנחס רוטנברג, משה נובומייבקי ומשה סמילנסקי) להגיע להבנה עם גורמים ערביים, בראשות מוסא אל-עלמי והשופט העליון מוצטפא אל-ח'אלדי, בשלהי ימי השביתה של ראשית המרד הערבי (אוקטובר 1936). ביסוד המגעים, שלא נשאו בסופו של דבר פרי, עמדה הצעה להגביל את מספר היהודים כך שלאחר עשר שנים לא יעלה מספרם על ארבעים אחוז מהאוכלוסייה, וכן הגבלת רכישת הקרקעות והקמת מועצה מחוקקת משותפת.

הקמת איחוד והמאבק בתכנית המדינה היהודית

העשור השני לפועלו של מאגנס (1939-1948) עמד בסימן מלחמת העולם השנייה וגורלם של יהודי אירופה, תכנית בילטמור (מאי 1942), שהתוותה לראשונה את המטרה הציונית המרכזית כהקמת מדינה יהודית עם סיום המלחמה – ובהמשך תכנית החלוקה, סיומו של המנדט הבריטי והקמתה של מדינת ישראל.

הציר המרכזי בפעילותו המדינית של מאגנס בתקופה הנדונה נסב סביב הקמת אגודת איחוד (1942). איחוד חרתה על דגלה שלושה עקרונות המופיעים במצעה: (א) זיקה כפולה – מצד אחד לתנועה הציונית השואפת להקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל, ומצד שני לתנועה העולמית השואפת לסידור חדש של היחסים הבינלאומיים המכוון לאחד את העמים, כגדולים כקטנים, לשם הבטחת חיי חרות וצדק ללא פחד, דיכוי ומחסור; (ב) 'שאיפה להחייאת העולם השמי' על ידי שיתוף פעולה כלכלי, חברתי, תרבותי ופוליטי עם העולם הערבי; (ג) 'יצירת משטר בארץ על יסוד זכויות פוליטיות שוות לשני עמים', היינו משטר דו-לאומי. פסגת פעילותו הפוליטית באותה עת היא עדותו, יחד עם מרטין בובר ומשה סמילנסקי, לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית (1946)

12 דימיטרי שומסקי, 'מדרש-לשונות לדו-לאומיות: יהדות צ'כוסלובקית, ציוני פראג וראשיתו של הרעיון הדו-לאומי בציונות 1900-1930', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2005, עמ' XV; ה'ר, מ'ברית שלום' לאיחוד, עמ' 11.

מטעמה של אגודת איחוד, ובה הביע את התנגדותו לאפשרות של חלוקת הארץ
הציע מתווה דו-לאומי הדרגתי.

בעת שהותו של מאגנס בניו יורק בערוב ימיו, נרקם קשר של התכתבות
ופעולה משותפת בינו לבין הפילוסופית הפוליטית היהודית הגרמנייה חנה
ארנדט שהיגרה לארצות הברית. ארנדט, שהתנגדה בתחילה לדרכו הפוליטית
של מאגנס, שינתה ברכות הימים את עמדה כלפיו והקדישה לו מאמר הספד
שכותרתו 'מאגנס, המצפון של העם היהודי'. מאגנס, כתבה ארנדט, היה אדם
פרקטי וראליסטי מאוד, שחשש מההשלכות שתהיינה לעוללות שהתבצעו בדורו
על הדורות היהודיים העתידיים לבוא. ערב הקמתה של מדינת ישראל ערך
מאמצים כושלים אחרונים לסכל את הקמתה, ובראשית מאי 1948 אף נפגש
לשם כך עם מזכיר המדינה האמריקני ג'ורג' מרשל ועם הנשיא הרי טרומן.¹³
מיד לאחר היוודע דבר ההכרזה על הקמת המדינה ב-15 במאי 1948 צעד
מאגנס, למרות מצבו הרפואי הקשה, למלונו של חיים וייצמן ששהה באותה
עת בניו יורק כדי לברכו על הקמת המדינה. הוא הביע באופן אישי שמחה על
הקמת המדינה למרות התנגדותו הפוליטית והרעיונית, ומיקד כעת את כוחותיו
בקידום המאמצים לבלימת המלחמה.¹⁴ באוקטובר 1948, חודשים ספורים לאחר
הקמת המדינה, נפטר מאגנס בארצות הברית, מבלי שהספיק לחזור למדינה שזה
עתה נולדה.

ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית

הוועדה האנגלו-אמריקנית, שהתכנסה בחודשים ינואר-מרס 1946 ופרסמה
את מסקנותיה ב-20 באפריל אותה שנה, סימנה מפנה מכריע בשאלת עתידה
של הבעיה היהודית-ערבית. לראשונה מאז הענקת המנדט על ארץ ישראל
לבריטניה בשנת 1922, ניטלה הבלעדיות בשאלת עתידו של היישוב בארץ
ישראל מידיהם של משרד החוץ ומשרד המושבות הבריטיים, ושולב בו גורם
חדש – הגורם האמריקני. זו היתה עדות הן לעליית כוחה המדיני של ארצות
הברית לאחר מלחמת העולם השנייה הן לחולשתה של האימפריה הבריטית,
שהיתה עסוקה במהלך של התכנסות וויתור על החלום האימפריאלי.

Hanna Arendt, 'Magnes, the Conscience of the Jewish People', in: idem, 13
The Jewish Writings, Schocken: New York 2007, pp. 451-452; Goren,
Dissenter in Zion, pp. 7-8, 488-497

Goren, *Dissenter in Zion*, p. 55; Kotzin, *Judah L. Magnes*, p. 316 14

לטענתו של מוטי גולני, ברקע הקמת הוועדה עמדה המחלוקת בין משרד המושבות בראשותו של ג'ורג' הנרי הול, שתמך במתכונת כלשהי של חלוקה, לבין משרד החוץ בראשותו של ארנסט בוויין, שציידר במתווה של מדינה דו-לאומית. לאור דעיכתה של האימפריה הבריטית בעקבות מלחמת העולם השנייה, טוען גולני, היתה ידו של בוויין על העליונה, ומדיניותו היתה למדיניות הממשית של בריטניה עד לראשית 1948, עת החלה לקדם בחשאיות תכנית של חלוקת הארץ בין ירדן לבין היישוב.¹⁵

המנדט של הוועדה כלל ארבעה סעיפים עיקריים: (א) בחינת התנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים בארץ ישראל, והשפעתם על עלייתם של היהודים לארץ והתיישבותם בה, ועל היישוב הערבי בארץ. (ב) בחינת מצבם של היהודים במדינות אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה – היתכנות שיקומם באירופה בלא אפליה ודיכוי, ואומדן מספרם של הרוצים או הנאלצים להגר למדינות שמחוץ לאירופה. (ג) שמיעת דעותיהם של נציגים יהודים וערבים כדי להמליץ לפני ממשלות בריטניה וארצות הברית הן על טיפול ביניים בבעיות פלשתינה (א"י) הן על פתרון קבע. (ד) פרסום המלצות מידיות הנוגעות לבעיית הפליטים היהודים באירופה, מתוך שימת דגש באפשרויות ההגירה העומדות לפנייהם.¹⁶

תחומו והיקפו של המנדט שהוענק לוועדה משקפים את השפעתה הגוברת של ארצות הברית בזירה המזרח-תיכונית, ובפרט את רצונו של טרומן לתת מענה לבעיית העקורים היהודים. פיטר האן סבור שתמיכתו של טרומן בהגירה היהודית לארץ ישראל נבעה משיקולים פוליטיים בזירה הפנים-אמריקנית, לצד שיקולים הומניטריים. טרומן למד על התנאים הקשים ששררו במחנות ועל עלות החזקתם הגבוהה, וניזון מסקרים שנערכו בארצות הברית בין דצמבר 1945 למרס 1946, אשר הראו כי כשמונים אחוז מהאמריקנים שעקבו אחר הנושא תמכו בדרישה הציונית להגירה לארץ ישראל. נתונים אלו הביאו את טרומן להמליץ באוגוסט לפני ראש ממשלת בריטניה, קלמנט אטלי, להתיר את עלייתם של 100,000 יהודים כדי להקל על סבלם ו'להבטיח שלום עתידי באירופה'. בתגובה על הצעה זו יזם שר החוץ הבריטי בוויין את הקמת הוועדה. ב-6 באוקטובר 1945 נוסחה במשרד החוץ הבריטי טיוטה

15 מוטי גולני, הנציב האחרון: סר אלן גורדון קאנינגהאם 1945-1948, עם עובד, תל אביב תשע"א, עמ' 52-53.

16 דין וחשבון של ועד החקירה האנגלי-אמריקני בדבר בעיותיהן של יהדות אירופה, ושל פלשתינה (א"י): לוזאן, 20 באפריל 1946, בית הדפוס הממשלתי, ירושלים 1946, הקדמה.

ראשונה של התכנית להקמת ועדה אנגלו-אמריקנית, וב-13 בנובמבר פורסם מינוי הוועדה.¹⁷

הוועדה האנגלו-אמריקנית התכנסה לראשונה בווישינגטון ב-4 בינואר 1946, וסיימה את פעולתה בלונדון ב-20 באפריל אותה שנה, עם הגשת מסקנותיה. בווישינגטון העידו לפני הוועדה בין היתר הרב סטיבן וייז (Wise), מהמנהיגים הבולטים בציונות האמריקנית, והתאולוג הפרוטסטנטי רינהולד ניבור (Neibhur) שהעיד לטובתה של העמדה הציונית. הוועדה שמעה עדים ואספה ממצאים בלונדון, בריכוזי העקורים היהודים באירופה (בין היתר בברלין, בפולין, בווינה, באיטליה ובאתונה), בקהיר, בארץ ישראל, ולאחר מכן בביירות, בכגדאד, בריאד וברבת עמון. היו בה תריסר חברים, מהם שישה בריטים ושישה אמריקנים, ובראשה עמדו יושבי ראש משותפים ג'וזף האצ'יסון (Hutcheson) האמריקני, וג'ון סינגלטון (Singleton) הבריטי.

ב-6 במרס 1946 הגיעה הוועדה האנגלו-אמריקנית לארץ ישראל, ושהתה בה כשלושה שבועות. רשימת העדים הארוכה שהופיעה לפנייה כללה אישים מהיישוב היהודי, נציגי הקהילה הערבית בארץ וגורמי ממשל בריטיים מקומיים. בין הדוברים הבולטים אפשר למנות את נציגי היישוב חיים וייצמן, דוד בן-גוריון ומשה שרת, ואת המנהיגים הערבים עוני עבד אל-האדי, שהיה בעבר שותפו של מאגנס לזמת החמישה (1937), וג'מאל חוסייני, שייצג הלכה למעשה את עמדתו של המופתי הגולה והמליץ על מלחמה בין יהודים לערבים בשל אי-יכולתן של בריטניה וארצות הברית לפתור את שאלת ארץ ישראל.¹⁸ מסקנותיה של הוועדה נוסחו בדו"ח שפורסם ב-1 במאי 1946. בדו"ח נכללו המלצות מדיניות כלליות והנחיות לביצוע מידי, ובהן: עלייה של 100,000 עקורים כדרישת טרומן, ביטול הגבלות הספר הלבן על מכירת קרקע ליהודים, דחיית התביעות הציוניות בארץ ישראל וקביעה שהארץ צריכה 'להתפתח לעצמאות' במסגרת משותפת בחסותו של המנדט, ושליטת ההנחה שעלייה לארץ היא הפתרון היחיד לבעיית היהודים. יתר על כן, הוועדה מתחה ביקורת על הפער הכלכלי בין יהודים לערבים, והציעה שכל ניסיון לארגן עלייה בלתי חוקית או להתנגד להמלצות ידוכא בכוח.¹⁹

Peter L. Hahn, *Caught in the Middle East: U.S. Policy towards the Arab-Israeli Conflict*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC 2004, pp. 32-33

18 יוסף הלר, 'ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית 1945-1946', בתוך: יעקב שביט (עורך), מאבק, מרד, מרי: המדיניות הבריטית וציונית והמאבק עם בריטניה 1941-1948, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 273-347.

19 זוהר שגב, מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים: ההנהגה הציונית-אמריקנית, השואה והקמת מדינת ישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, מדרשת שדה

בוקר 2007, עמ' 220-221.

התגובות על דו"ח הוועדה וסיכול מסקנותיה

בסופו של דבר אפשר לראות בדו"ח ועדת החקירה הישג אמריקני. לטענת גולני, במרכזו של הדו"ח עמד ההיבט ההצהרתי הנוגע להעלאתם המידית של 100,000 פליטים יהודים בלי התייחסות ממשית להיתכנות המהלך ובלי לתת מענה של ממש לשאלת הפתרון המדיני. הבריטים ראו בהכנסתם של פליטים יהודים בהיקף כזה סכנה למלחמת אזרחים ופגיעה ממשית במעמדה של בריטניה בעולם הערבי. דו"ח הוועדה היה פועל יוצא של יחסי הכוחות הפנימיים בתוכה, שלא תאמו בהכרח את החלוקה בין בריטים לאמריקנים, ושל הניסיון להגיע בכל מחיר לקונצנזוס. התוצאה היתה מערך דרישות בלתי אפשרי ליישום, שכן הערבים התנגדו למסקנות הוועדה בנושא העלייה, והיהודים למסקנותיה המדיניות.²⁰

מסקנות הוועדה האנגלו-אמריקנית עוררו אכזבה בשני הגופים שתלו בהן תקווה: הסוכנות היהודית, שלאחר התנגדותה הראשונית לוועדה קיוותה שהדו"ח יתייחס בחיוב לאפשרות הקמתה של מדינה יהודית, וממשלת בריטניה, שראתה בוועדה אפשרות למתן את הדרישה האמריקנית המקסימליסטית ל-100,000 פליטים. דו"ח הוועדה עורר זעם בקרב גורמים בריטיים על האופן שבו ארצות הברית מסכנת את האינטרסים הבריטיים ומותירה את בריטניה לבדה בהתמודדות עם השלכות מימוש המסקנות המוצעות בכלל, ועם תגובת הציבור הערבי והטרור היהודי המתגבר בפרט. עם זאת, שימור מערכת היחסים עם ארצות הברית תפס מקום מרכזי במערך השיקולים הבריטי. לפיכך נעשו ניסיונות להמשך דיון משותף בעתיד ארץ ישראל, ששיאם בוועדת מוריסון-גריידי שהתכנסה בשלהי אותה שנה.²¹

בינתיים נקטו גורמים שונים, שהתנגדו למסקנות הוועדה, מהלכים לסיכול החלטותיה. ממשלת בריטניה, ביזמתו של שר החוץ בוויין, התנתה את העלאת הפליטים היהודים בתביעה לפירוקם של ההגנה, האצ"ל והלח"י – דרישה שהיה ברור שהיישוב היהודי בארץ ישראל לא יסכים לה. בה בעת פעלו נציגים יהודים-אמריקנים, ובראשם אבא הלל סילבר, לדחיית המסקנות המדיניות של הוועדה בידי טרומן. סילבר פעל למנוע תגובה לא מתואמת של ארגונים יהודים-אמריקנים ושל הסוכנות היהודית. לאחר מכן ניהל משא ומתן עם גורמים המקורבים לנשיא האמריקני, ובו הכתיב למעשה את נוסח ההצהרה שפרסם הנשיא טרומן ב-30 באפריל 1946, שהביעה תמיכה מידית בעלייה

20 גולני, הנציב האחרון, עמ' 56-58.

21 שם.

של 100,000 עקורים ובביטול הגבלות הספר הלבן, תוך כדי קביעה שהמלצות הוועדה לגבי ההסדרים המדיניים בארץ ישראל תיבחנו בהמשך. שבועיים לאחר מכן, בדרשה שנשא בקליבלנד, תקף סילבר את דו"ח הוועדה בחריפות, אך שיבח את עמדת הנשיא טרומן ואת תגובותיו להמלצות. זו היתה עדות ברורה להשפעתם הפוליטית יוצאת הדופן של יהודי ארצות הברית ושל סילבר עצמו על הממשל האמריקני.²²

עדויות של מאגנס לפני הוועדה

ב־14 במרס 1946 העידו מאגנס, בובר וסמילנסקי לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית מטעמה של אגודת איחוד.²³ עצם הבחירה להופיע לפני הוועדה לא היתה מובנת מאליה, שכן ביישוב התנהל מאבק בשאלת זכות הייצוג לפני הוועדה. הסוכנות היהודית, לאחר שהכריעה בפולמוס הפנימי על ההופעה, רצתה חזית מאוחדת שתגיש לוועדה את התביעה היהודית למדינה, אלא שמאגנס לא היה מוכן שקולו יושק. הוא הודיע שהוא מתכוון למסור עדות פומבית לפני הוועדה נוסף על תצהיר שהוגש מטעמה של איחוד. מנגד, השומר הצעיר, שעמדתו היתה גם כן מנוגדת לעמדת היישוב, הסתפק בשליחת תצהיר בכתב לוועדה.²⁴

מאגנס נודע בצעירותו בהיותו נואם חוצב להבות שהצליח לגייס לפעולה משותפת את הצעירים היהודים הסוציאליסטים של הלואר איסט סייד והציבור היהודי-גרמני הוותיק והמיושב,²⁵ אלא שלאחר הגירתו לארץ ישראל נאלץ להיעזר במזכירו לניסוח נאומיו המסורבלים משהו בעברית. עדותו בוועדה היתה, כפי שהגדירה בנטוויץ' בהלך רוח בריטי אופייני, 'שעתו הנאה ביותר'.

22 ה'לר, מ'ברית שלום' לאיחוד, עמ' 313; שגב, מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים, עמ' 220-222.

23 משה סמילנסקי היה נוכח בעת מתן העדויות לפני הוועדה אך מפני שהתקשה להתבטא באנגלית לא נשא דברים, אלא הסתפק בתצהיר מתורגם שהגיש לוועדה. ראו: Judah L. Magnes and M. Buber, *Arab-Jewish Unity: Testimony before the Anglo-American Inquiry Commission for the Ihud (Union) Association*, Victor Gollancz, London 1947, p. 95

24 ה'לר, 'עדות החקירה האנגלו-אמריקנית', עמ' 281-288, 302; נורמן בנטוויץ', למען ציון: ביוגרפיה של ד"ר י"ל מאגנס, (תרגם אהרן אמיר), מאגנס, ירושלים תשט"ז, עמ' 185.

25 בנטוויץ', למען ציון, עמ' 27.

באולם התאחדות הצעירים הנוצרים, ב־14 במרס 1946, נשא מאגנס נאום רב רושם, ובסימו ענה על שאלותיהם של חברי הוועדה.²⁶

מרטיין בובר פתח את עדותה של איחוד, והדגיש בדבריו את הקשר הייחודי בין עם לארץ שמאפיין את עם ישראל וארץ ישראל, ואת מרכזיותו של הרעיון המשיחי היהודי – הן ככוח המניע מאחורי המפעל הציוני הן כגורם חיוני בהתפתחותה של התרבות האנושית בכלל. עם זאת, הוא הסתייג מההבנה השגויה, לדעתו, לפיה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל פירושה מדינה יהודית, והדגיש שעצמאותו של עם אחד איננה יכולה להירכש על חשבון עצמאותו של עם אחר. יתר על כן, ההגירה היהודית איננה צריכה להביא לפיחות במעמדם הפוליטי והכלכלי של תושבי הארץ הנוכחיים. מסורת הצדק היהודית, טען בובר, צריכה לחול על הארץ כולה.²⁷

בפתיחת עדותו הציג מאגנס את הנחת היסוד של עמדת איחוד – ששיתוף פעולה יהודי-ערבי הוא חיוני וגם אפשרי. לטענתו, הערבים והיהודים מן השורה לא רצו במלחמה. לכן הוא הציב לפני הוועדה את התביעה למצוא פשרה מתקבלת על הדעת וקונסטרוקטיבית על בסיס שני עקרונות מרכזיים. העיקרון הראשון הוא עקרון השוויון הפוליטי (Political Parity), היינו שפלשתינה (א"י) תהיה ארץ דו־לאומית לשני עמים בעלי מעמד פוליטי שווה. מאגנס הציג בפירוט את הדוגמאות הקיימות למימוש הרעיון הדו־לאומי, ועם זאת טען גם לייחודו כרעיון פרוגרסיבי, תוך כדי שהוא מציג פרוגרמה מפורטת לפיתוח ממשל עצמי דו־לאומי. העיקרון השני הוא השוויון המספרי (Numerical Parity), היינו עידוד ההגירה היהודית עד לשוויון כמותי עם הערבים בארץ. לאחר מכן פירט את התנאים הטכניים לקיום שוויון מספרי כזה, בכפוף למגמות ילודה ולמכסות הגירה.²⁸

בהמשך, בשלב השאלות והתשובות, נאלץ מאגנס להתמודד עם שורה של הסתייגות מצד חברי הוועדה, ובהן שאלות על מידת התמיכה בעמדותיו ביישוב, על עמדתה של הסוכנות היהודית ביחס לתכניותיו, על הידרדרות היחסים בין יהודים לערבים ועל הקשיים שבקיום ממשל משותף. חבר הוועדה ריצ'רד קרוסמן (Crossman) הציג לפני מאגנס ארבעה תנאים שצריכים לדעתו להתקיים כדי שתכניתה של איחוד תוכל לצאת לפועל: הסכמה בין המנהיגים הפוליטיים בשני הצדדים; הפחתת הלהט הלאומני בקרב שני הצדדים; אמון כלל צד שהצד השני יהיה מוכן לוותר על המטרה המקסימליסטית שלו; וממשל

26 שם, עמ' 184-188.

27 Mages and Buber, *Arab-Jewish Unity*, pp. 44-48

28 שם, עמ' 49-58.

שיהיה בעל יכולת לבצע את מלאכת המחשבת הנדרשת. מאגנס קיבל טענות אלה באופן עקרוני. עם זאת הוא טען שאפשר להתגבר עליהן על ידי מימוש הדרגתי ונמנע מביקורת על ההנהגה הפוליטית של היישוב, היא הסוכנות היהודית. בהמשך נדרש גם מאגנס להתייחס לשאלה אם יידרש כוח צבאי אמריקני כדי לאכוף את שיתף הפעולה. הוא טען שהוא מעדיף להישען על מועצת הביטחון של האו"ם.²⁹ אציג כעת עמדת יסוד ספציפית של מאגנס כפי שהיא מופיעה בתצהיר איחוד ובעדותו לפני הוועדה, ואבחן את השפעתה האפשרית על עמדת הוועדה ועל הדרו"ח הסופי שלה.

נוסחת 'הארץ הקדושה' כשליטת הלאומיות הפרטיקולרית

בחינת ההשפעה של עדות לפני הוועדה היא מורכבת, שכן גם עיון בדיוני הוועדה איננו חושף בהכרח את השיקולים ואת מקורות ההשפעה הסמויים על עמדותיהם של חבריה. במקום זאת, בכוונתי לחפש בממצאי הוועדה רעיונות שאפשר לזהותם באופן מובהק עם מאגנס. לפיכך אנסה להצביע על נוסחה בולטת בכתובתו של מאגנס, ולבחון את מופעה האפשריים בדרו"ח הסיכום של הוועדה האנגלו-אמריקנית.

אחת הנוסחאות המרכזיות של מאגנס היא העמדת קדושת הארץ לשלוש הדתות כגורם השולל מימוש בלעדי של לאומיות יהודית או ערבית בארץ ישראל. נוסחה זו מופיעה אצל מאגנס כבר בפרוגרמה המדינית הראשונה שהציג לציבור, בחיבורו 'ככל העמים?'. בחיבור זה כתב מאגנס כך: 'הארץ הקדושה איננה המקום למדינה או לממשלה לאומית ערבית, וגם לא למדינה או לממשלה לאומית יהודית, אלא למדינה דו-לאומית'.³⁰ נוסחה זו שבה והופיעה בכתובתו הפובליציסטית של מאגנס, והוא חזר על טיעונים דומים גם בניסיונו האחרון, הנואש כמעט, למנוע את מימוש תכנית החלוקה והקמת מדינת ישראל בפגישתו עם הנשיא טרומן בראשית מאי 1948.³¹ בתצהיר אגודת איחוד שהוגש

29 שם, עמ' 59-76.

30 Magnés, *Like all the Nations*, p. 12, התרגום שלי.

31 מאגנס, לפי עדותו, טען לפני טרומן כי 'חובה עלינו להציל את העיר הקדושה [ירושלים], חובה עלינו להציל את הארץ הקדושה'. טרומן ענה לו כי 'אחד מחלומותיו הוא שעמים שחיהם מבוססים פחות או יותר על אותו קוד מוסרי יבינו זה את זה. ליהודים יש קוד מוסרי. לנוצרים יש קוד דומה, והדרשה על ההר פירושה בעצם "לא תעשה לחברך..." הקוד המוסרי המוסלמי מבוסס גם על רעיון זה. הוא ייחל לכך

לוועדה האנגלור-אמריקנית, לפני עדותם של חברי איחוד לוועדה, מופיעה הטענה הבאה: 'פולשתינה איננה רק ארץ ערבית כמו יתר ארצות ערב, או רק ארץ יהודית. קודם כל, היא הארץ הקדושה לשלוש דתות מונותאיסטיות, אשר שתיים מתוכן – היהדות והנצרות – מקורן מכאן, ואילו השלישית, האסלאם, מחשיבה את ירושלים כשנייה בקדושתה רק למכה ולמדינה'.³² גם בעדותו של מאגנס בעל פה לפני הוועדה, ובשאלות ובתשובות שבאו אחריה, זכתה סוגיית הארץ הקדושה למשנה חשיבות. כבר בתחילת דבריו אמר מאגנס:

זוהי ארץ בפני עצמה (Sui Generis), ארץ קדושה לשלוש דתות המאמינות באחדות הבורא. לפיכך, אין זו רק ארץ יהודית ולא ארץ ערבית [...] אנחנו רואים את הזכויות הטבעיות של הערבים והזכויות ההיסטוריות של היהודים כבעלות תוקף שווה. אנחנו רואים בפולשתינה (א"י) ארץ דו-לאומית יהודית-ערבית, מולדת משותפת לשני העמים השמיים האלה, שיש להם את הזכות לשמש כנאמנים מטעמם של מיליוני בני הדתות שלהם ברחבי העולם. בארץ כזו, אין זה ראוי שעם אחד ישלוט באחר.³³

מובאה זו מקפלת בתוכה את המהלך הרעיוני המרכזי של מאגנס, הקושר בין היות הארץ קדושה לשלוש הדתות לשלילת האפשרות למימוש לאומיות ייחודית בה, על בסיס אי-הלגיטימיות של דיכוי פוליטי בארץ כה ייחודית מבחינה דתית. מכך נגזר הפתרון הדו-לאומי שהציעה אגודת איחוד, הכולל רכיב של התעלות מעל המאבק הלאומי הצר על ידי גיוס המסגרת העל-לאומית של הדתות, שהעמים היושבים בארץ ישראל הופכים לנציגים ונאמנים שלהן. לטענתי, עדויות לנוסחה זו של מאגנס אפשר למצוא בכמה מקומות בדו"ח הוועדה האנגלור-אמריקנית. בראש ובראשונה היא ניכרת בהמלצה השלישית בדו"ח הוועדה, שהיא ההמלצה המדינית המרכזית, ובנימוקים לה.³⁴ זה לשון ההמלצה:

שעמים אלה יבינו זה את זה טוב יותר וירוממו את העולם מהחומרות שכובלת אותן לאדמה ועלולה אף להביא לכיליון', ראו: Goren, *Dissenter in Zion*, pp. 495-496. 32
שם, עמ' 49-50, ההרגשה שלי. 33

ישנן בדו"ח הוועדה התייחסויות נוספות לאופייה הרב-דתי של ארץ ישראל ולהשלכותיו. למשל, בהמלצה השביעית, הנוגעת למדיניות הקרקע, נכתב במפורש כך: 'ג' אנחנו ממליצים שהמשלה תקיים השגחה קפדנית על המקומות והסביבות הקדושים, כגון ים כנרת וסביבתו, כדי מידה שתגן עליהם מפני חילול ומפני שימושים הפוגעים ברגשותיהם של אנשים דתיים; וכי יחוקקו מיד חוקים שיהיו דרושים לצורך

כדי לסלק, אחת ולעולמים, את תביעותיהם האקסקלוסיביות של היהודים והערבים על פלשתינה (א"י), אנו חושבים שמן ההכרח שתימסר הודעה ברורה של העקרונות הבאים: א' שיהודי לא ישתלט על ערבי וערבי לא ישתלט על יהודי בפלשתינה (א"י). ב' שבפלשתינה (א"י) לא תהיה לא מדינה יהודית ולא מדינה ערבית. ג' ששיטת השלטון שתוקם לבסוף תגן ותשמור, בערביות בינלאומיות, על ענייני העולם הנוצרי והאמונה המוסלמית והאמונה היהודית בארץ הקדושה במלואם. באופן כזה צריכה פלשתינה (א"י) להיות בסופו של דבר מדינה השומרת על זכויותיהם וענייניהם של המוסלמים, היהודים והנוצרים כאחת; ונותנת לתושבים, בכללם, שלטון עצמי במידה המלאה ביותר, בהתאם לשלושת העקרונות המובאים לעיל, שהם מושכלות ראשונים.³⁵

יתר על כן, בהערות להמלצה, שהן בבחינת הנימוקים לה, מופיע הטיעון הבא הלקוח כמעט מילה במילה מנוסח טיעונו של מאגנס:

לפיכך, אנו מדגישים ומכריזים שפלשתינה (א"י) היא ארץ קדושה לנוצרי, ליהודי ולמוסלמי כאחד; ומשום שהיא ארץ קדושה, פלשתינה (א"י) איננה, ולעולם לא תוכל להיות, ארץ שעליה יוכלו גזע או אמונה כלשהם לטעון בצדק כי היא שייכת להם בלבד. וכן אנחנו קובעים, מתוך אותה מידת הדגשה עצמה, כי העובדה שהארץ היא ארץ קדושה, מייחדת אותה לגמרי מארצות אחרות ומקדשת אותה לתורת אחרות אדם ומצוותיה, ולא תורה לאומית צרה.³⁶

הסיפא של ההערה להמלצה, הקושרת בין ייחודה של הארץ כארץ קדושה לבין המשמעות הגאופוליטית שאין היא יכולה להיות יעד למימושה של תורה לאומית במובנה הצר, מהדהדת את טענתו המרכזית של מאגנס בעניין זה. אמנם, חשיבות המקומות הקדושים ושמירת זכויות הגישה אליהם זוכה להתייחסות כבר בכתב המנדט (סעיף 13) ובמסקנות ועדת פיל (1937), המגדירה את הערים הקדושות בית לחם וירושלים כ'פיקדון שיש לשמור עליו בשם האנושות כולה'. אולם במקרים קודמים אלו, כל עוד נשמר חופש הפולחן במקומות הקדושים, הפתרון הפוליטי הכולל בארץ ישראל אינו כפוף לקדושת הארץ. עמדתם של

זה. בהערות להמלצה מצוינים בפרט ריקודי ונגינות ה'סווינג' בלידו שעל שפת ים כנרת כפוגעים ברגשותיהם של אנשים נוצרים רבים. דו"ח הוועדה האנגלו-אמריקנית, עמ' 6-7.

35 דו"ח הוועדה האנגלו-אמריקנית, עמ' 3.

36 שם, ההרגשה שלי.

מאגנס ושל הוועדה, לפיה קדושת הארץ שוללת את האפשרות לפתרון לאומי בלעדי, היא ייחודית.

יתר על כן, בשאלת קדושת הארץ לשלוש הדתות והמשמעויות הפוליטיות הנגזרות מכך, עדותם של מאגנס ושל חברי איחוד עומדת לבדה בין העדויות שהוצגו לוועדה. כך, למשל, התצהיר שהגישה תנועת השומר הצעיר, הקורא גם כן למתווה דו-לאומי על בסיס עקרון 'אי-ההשתלטות' (שעקבותיו ניכרים גם כן בהמלצה השלישית של הוועדה), נעדר כל התייחסות לממד הקדושה של הארץ, עד כדי כך שגם ברשימת התחומים 'שיש לייחדם להנהלת העדות' לא מופיע תחום הדת.³⁷

קווי דמיון לעדותו של מאגנס נמצאים בעדויות של נציגים יהודים לא ציונים שהעידו לפני הוועדה בווינגטון, ובפרט בזו של השופט ג'וזף פרוסקאואר (Proskauer), נציג הוועד היהודי האמריקני (American Jewish Committee), ולסינג רונוולד (Rosenwald), ראש המועצה האמריקנית למען היהדות (American Council for Judaism). פרוסקאואר טען שיש להפקיד את סוגיית ארץ ישראל בידי האומות המאוחדות, שכן האדמיניסטרציה של 'ארץ של מקומות קדושים ליהודים, למוסלמים ולנוצרים' צריכה להיות חופשית מניגודי אינטרסים, ואילו רונוולד הזהיר שתביעתם של היהודים לבלעדיות בארץ ישראל עלולה להוביל להקמתה של מדינה גזעית ואף תאוקרטית.³⁸ אלא שאצל שניהם, ברוח ההתנגדות המסורתית של הרפורמה האמריקנית לציונות, ושלא כמו עמדתו הציונית של מאגנס, נקודת המוצא הראשונית היא שלילת היהדות כלאום וראייתה כדת בלבד.

לא נעדר כמובן חלקן של העדויות שהכירו בקדושת הארץ לאחת הדתות המונותאיסטיות או לכולן, אלא שגזרו מהן מסקנות פוליטיות אחרות. למשל בן-גוריון שלל בעדותו את התפיסה שהזיקה לארץ היא זיקה מיסטית-רוחנית ל'ציון של מעלה' לבדה. אהבת ציון, טען בן-גוריון, העלתה 600,000 יהודים לציון חיה וממשית. מנגד טען עומר דג'אני בעדותו כי 'ארץ ישראל קדושה לנוצרים בעולם כולו לא פחות מאשר ליהודים, אם לא יותר, והיא חביבה על הנוצרים והמוסלמים בכל העולם כולו [...]. אם נסכים לתיאוריה של אהבה מיסודו

37 עזריאל קרליבך (עורך), ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ ישראל, כרך א-ב, בית הדפוס הממשלתי, ירושלים תש"ו, עמ' 692-693. היעדר ההתייחסות לדת תואם כמובן את תפיסת העולם האידיאולוגית של השומר הצעיר. עוד על יחס המסויג של אנשי השומר הצעיר למאגנס ראו: ה'ר, מ'ברית שלום' לאיחוד, עמ' 226-230.

38 שם, עמ' 101, 113.

של מר בן-גוריון, כי אז נצטרך לפתוח את שערי ארצנו להגירה בינלאומית, לפנות את כל העולם מנוצרים, מוסלמים ויהודים ולהושיב אותם כאן.³⁹ נוסחת הארץ הקדושה לשלוש הדתות והשלכותיה המדיניות היא נוסחה מרכזית אצל מאגנס, שמופיעה כבר בחיבורו 'ככל העמים?', המציין את ראשית פעילותו הפוליטית בארץ ישראל, ואחר כך גם בעדותו לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית ובתצהיר שהגישה אגודת איחוד לוועדה. נוסחה זו היא הבסיס לטענתו של מאגנס השוללת את הלאומיות הפרטיקולרית והציונות המדינית, ומציעה במקום זאת נוסחה דו-לאומית. לטענתי, הנוסח של ההמלצה השלישית בדו"ח הוועדה מושפע באופן ברור מהתצהיר שהגישה איחוד ומעדותו של מאגנס לפני הוועדה.

להערכת שאלת השפעת עדותו של מאגנס על הוועדה

מאגנס החשיב את המלצות הוועדה כעדות להצלחה של הצגת דבריו ושל חברי איחוד לפני הוועדה, שכן העמדה המדינית המרכזית של הוועדה – 'פלשתינה (א"י) לא תהיה לא מדינה יהודית ולא מדינה ערבית' – תאמה לדעתו לרעיון הדו-לאומי שאותו הציגה אגודת איחוד. נורמן בנטוויץ', היועץ המשפטי של ממשלת ארץ ישראל הבריטית, ידירו של מאגנס ולימים הביוגרף הראשון שלו, כתב בהקדמה לספרון המציג את עדותה של איחוד לפני הוועדה, כי 'עדות זו [עדותם של מאגנס, בובר וסמילנסקי] הותירה רושם רב; וברור מהמלצות הוועדה כי היתה לה השפעה על הדו"ח'.⁴⁰

לטענתו של יוסף הלר, פרסום דו"ח ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית היה שעתה הגדולה של אגודת איחוד, שכן אף שהוועדה לא הכריעה במפורש לטובת מדינה דו-לאומית, פסיקתה שבארץ ישראל לא תקום מדינה יהודית וגם לא מדינה ערבית התפרשה באיחוד כהסכמה לדו-לאומיות. איחוד פירשה את דו"ח הוועדה כמתן לגיטימיות לעמדתה מגוף שנתמנה בידי שתי מעצמות עולמיות, ומאגנס ראה בדו"ח מנוף לחילוצה של איחוד מהבידוד הפוליטי שנכפה עליה. יתר על כן, במטרה לקדם את הפצת עמדתה של איחוד בעולם, אף פנה בובר מטעמה של איחוד להאצי"סון, הנשיא האמריקני של הוועדה, בבקשה להציג את מועמדותו של מאגנס לפרס נובל לשלום.⁴¹

39 שם, עמ' 175-176, 331, 463.

40 Magnés and Buber, *Arab-Jewish Unity*, p. 9, התרגום שלי.

41 הלר, 'מברית שלום' לאיחוד, עמ' 312-318. את הפנייה הזאת רחה האצי"סון.

תימוכין להשפעת עדותה של איחוד אפשר למצוא גם באופן שבו מוצגת הקבוצה בפרק החמישי של ד"ר הוועדה, 'עמדת היהודים'. בפרק זה – לאחר תיאור עמדתן של מפא"י ושל השומר הצעיר (שלא העיד לפני הוועדה, אבל החוברת 'רבת הרושם בזכות הדו-לאומיות' שפרסם הגיעה לידיה), ועוד לפני הצגת הרוויזיוניסטים – מתוארת עמדת איחוד. עמדה זו מתוארת קרובה לזו של השומר הצעיר, 'בלי האידיאולוגיה הסוציאליסטית'. על 'ד"ר מאגנס וקבוצת איחוד הקטנה שלו' נאמר כי 'חשיבותה עולה בהרבה על מספר חבריה. מבקריה הארץ-ישראליים האלה של תכנית בילטמור כולם יחד, בוודאי אינם עולים ברגע זה על החלק הרביעי של היישוב היהודי בפלשתינה (א"י), אבל הם מהווים מיעוט קונסטרוקטיבי'.⁵¹ כך, לצד ההפרזה הניכרת בהערכת כוחה הפוליטי של איחוד יש התייחסות חיובית לעמדותיה ה'קונסטרוקטיביות' ביחס להמלצות הוועדה.

גם חברי הוועדה עצמם העידו על היחס החיובי שעוררה בהם עדותו של מאגנס. ריצ'רד קרוסמן, חבר הפרלמנט הבריטי, טען שנאמר לו כי 'מאגנס הוא היהודי ההגיוני היחיד בארץ ישראל', ובעת שהקשיב לעדותו הבין מדוע אומרים זאת.⁴³ קרוסמן נטה אמנם לקבל את טיעונו של מאגנס בשאלת העלאת 100,000 הפליטים לארץ, אך נבהל מעמדתו של מאגנס בשאלת הפתרון המדיני, שכן היה ברור לו כי היא 'תצודר את רוב חברי הוועדה [...] אף כי דבריו אינם מייצגים שום דבר של ממש בפוליטיקה של ארץ ישראל'. 'אולי לפני 25 שנה אפשר היה הדבר', המשיך קרוסמן, 'אך עכשו מאוחר מדי [...] דעותיו היו נכונות אילו היו כל היהודים סבלניים ושקולים כמוהו, לולא היו הערבים בטוחים שאנגליה היא על צדם, ולו היה ביכולתו של בוויין להחליף את כל הפקידים הראשיים במזרח התיכון באנשים המאמינים בבית הלאומי ובעזרה שצריך לתת לערבים וליהודים המשתפים פעולה ביניהם. אבל האינן זו סתם אוטופיה?'.⁴⁴ למרות הסתייגותיו, בדבריו של קרוסמן יש עדות להשפעה אפשרית של עמדת מאגנס על יתר חברי הוועדה.

עם זאת, יש לבחון את השאלה אם הנימוק הדתי היה אכן מרכזי בשכנועה של הוועדה לשלילת המימוש של לאומיות בלעדית, יהודית או ערבית, בארץ ישראל, או שמא היא התכסתה באצטלה הדתית כדי להעניק משנה תוקף לעמדה פרגמטית יותר ולשיקולים פוליטיים קרים. בניסוח רחב יותר השאלה היא: האם

42 ד"ר הוועדה האנגלו-אמריקנית, עמ' 22.

43 Magnés and Buber, *Arab-Jewish Unity*, p. 63, התרגום שלי.

44 Richard H.S. Crossman, *Palestine Mission: A Personal Record*, Harper & Brothers, New York 1947, pp. 132-134, התרגום שלי.

יש סיכוי לפוליטיקה אידאית-מוסרית מהסוג שניסו חברי איחוד, ובהם מאגנס, לקדם מתוך שהם עוקפים את מנגנוני הסמכות והפעולה הפוליטיים הקיימים, להשפיע על מערך האינטרסים של הפוליטיקה הראלית?⁴⁵ לכאורה, התשובה על שאלה זו היא שלילית. לטענתו של הלר, למשל, עוד בטרם הוכרו על הקמת הוועדה כבר קבעו ממשלות ארצות הברית ובריטניה את עמדותיהן.⁴⁵ התהליכים שקדמו להקמת הוועדה, התנהלותה והפעולות שהביאו לאי-מימוש מסקנותיה היו בסופו של דבר פועל יוצא של מערך הכוחות הפוליטי הגלובלי בין מעצמה עולה (ארצות הברית) לאימפריה דועכת (בריטניה). לא נפקד גם מקומם של שיקולים פוליטיים פנימיים הנוגעים, למשל, לחשיבותו של הקול היהודי בזירה האמריקנית.⁴⁶ אלא שברצוני להאיר זווית נוספת ולבחון את האפשרות להשפעה דתית-אידאולוגית, ולו חלקית, על מסקנות הוועדה.

השופט האצ'סון והממד הדתי-פוליטי

השופט האצ'סון, היושב ראש האמריקני של הוועדה, היה קרוב לוודאי הרמתי בעלת ההשפעה הבאה ביותר על התנהלות הוועדה ועל מסקנותיה. ראשית, הוא היה הנציג הבכיר של הצד האמריקני, שנוכח השינויים ביחסי הכוחות העולמיים היה בעל המשקל הסגולי הרב ביותר בקבלת ההחלטות, כפי שהשתקף גם במסקנות הוועדה (למשל בקבלתה המוחלטת של תביעתו של טרומן להמלצה על העלאה מידית של 100,000 עקורים). לכך מצטרפת עדותו של חבר הוועדה ברטלי קראם (Crum), המלמדת על הדומיננטיות של האצ'סון בהתנהלות הוועדה:

בסופו של דבר, המנהיגות של השופט האצ'סון היא שאיחדה בינינו. הוא לא אפשר לחילוקי הדעות הראשוניים לפצל את הוועדה למחנה בריטי ולמחנה אמריקני. לא תהיה זו הגזמה לומר שאילולא הוא, הדו"ח הסופי לא היה מתקבל פה אחד. הוא עמל במשך שתיים-עשרה עד שש-עשרה שעות מדי יום, מנסח הצעות ומנסה ליישב בין השקפות שונות מבלי להתפשר על עקרונות יסוד.⁴⁷

45 הלר, 'ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית', עמ' 276.

46 ראו: שגב, מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים, עמ' 258-271.

47 Bartley C. Crum, *Behind the Silken Curtain*, Simon and Schuster, New York 1947, p. 265. התרגום שלי.

דמותו של האצ'יסון מעוררת עניין רב מבחינת הממד הדתי באישיותו, ויש כאן פתח להסברת השפעה אפשרית של מאגנס על עמדתו בהקשר הדתי-פוליטי. ראשית, כפי שמובא אצל קראם, האצ'יסון הצהיר על עצמו כבר במפגשי ההכנה של הוועדה בווישינגטון כ'נוצרי של הברית הישנה'.⁴⁸ עוד טען קראם כי פגישות הסיכום בלונדון החלו לצבור תאוצה לאחר שהאצ'יסון נשא לפני חברי הוועדה הצהרה שסייעה לחברי הוועדה להשיג יתר בהירות ביחס למסקנות שעליהם להציג. רבים מסעיפי הצהרה זו של האצ'יסון שימשו תשתית למסקנות הסופיות של הוועדה, ובהן הטענה שלא תיתכן בארץ ישראל לא מדינה ערבית ולא מדינה יהודית, וכן הטענה ש'פיתוח הבית הלאומי היהודי חייב להימשך תוך מתן ההגנה המרבית לערבים ולנוצרים בארץ הקדושה, באמצעות הסדר דו-לאומי כלשהו שיגן על האינטרסים של כל הצדדים'.⁴⁹ בדומה לעמדת איחוד, גם האצ'יסון קשר באופן ישיר בין אופייה הדתי הייחודי של ארץ ישראל לאפשרות של פתרון דו-לאומי. יתר על כן, ברשימת העדויות שהשפיעו על עמדתו של האצ'יסון מנה קראם את זו של השופט פרוסקאואר שהעיד לפני הוועדה בווישינגטון, את זו של יהודה לייב מאגנס ואת תצהיר השומר הצעיר.⁵⁰ התייחסות מעניינת ותמוהה במידת מה של האצ'יסון לממד הדתי עולה משיחתו עם מאגנס בשלב השאלות והתשובות שלאחר עדותה של איחוד. בנוסח המלא של העדות, שיצא לאור מטעמה של איחוד, מובאים מפיו של האצ'יסון הדברים הבאים:

הייתי רוצה להקדים לשאלתי דברים אחדים. ד"ר מאגנס, אין אני מוכן לקבוע את ערכן של הצעותיך, אבל אני אדם הבא בימים, ואני מכיר כוח מוסרי כשאני רואה אותו לפני. רצוני לומר, אדוני שאני יכול לומר במילים של מנהיגי: 'הנה אדם ישראלי שאין בו מרמה' [...]. אתה אינך נוצרי בדתך, אבל אתה פועל באופן שבו הייתי רוצה לראות נוצרים שיפעלו.⁵¹

בדברים אלו בולטת הכרתו של האצ'יסון בכוחה המוסרי של עמדת מאגנס. יתר על כן, כאשר האצ'יסון מצטט מהברית החדשה את הפסוק של דברי ישוע הנוצרי (יוחנן 1:47), הוא מכנה אותו 'מנהיגי' – הצהרה דתית בעלת עוצמה יוצאת דופן. אלא שמהפסוק עצמו עולה ניחוח אנטישמי כמעט, או לכל הפחות

48 שם, עמ' 5.

49 שם, עמ' 268.

50 שם, עמ' 269. במקום אחר שב קראם ומדגיש את הרושם הרב שעשתה עדותו של מאגנס, שהתבססה על שנים רבות של חיים בארץ ישראל ועל הרקע האמריקני שלו, 'בפרט על השופט האצ'יסון'. שם, עמ' 253.

51 קרליבך, ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית, עמ' 402-403.

פוגעני כלפי כל העדים מהיישוב היהודי בארץ ישראל שהעידו לפני מאגנס לפני הוועדה. בכל אופן, מטענתו של האצ'יסון כי מאגנס מדבר כפי שהיה מצפה מנוצרי לנהוג, עולה בבירור החשיבות הרבה שייחס האצ'יסון לממד הדתי.

כלל העדויות על האצ'יסון מצביעות על חשיבות הממד הדתי בתפיסת העולם שלו, על מרכזיותו בתהליך קבלת ההחלטות של הוועדה, על התרשמותו האישית העמוקה מעדותו של מאגנס ועל האופן שבו השפיעו ניסוחי הביניים שלו ישירות על נוסח הדו"ח הסופי שפרסמה הוועדה. עם זאת, קשה לקבוע בוודאות אם היתה לעמדתו הדתית-פוליטית של מאגנס, הגוזרת את שליטת הלאומיות הבלעדית בארץ ישראל ולפיכך את הרעיון הדו-לאומי מתפיסת קדושתה של הארץ לעמים שונים ולדתות שונות, השפעה על עמדתו ועל החלטת הוועדה. יתר על כן, מעדויות אחרות, ובפרט מספריהם של קרוסמן ושל קראם, ניכר כי חברי הוועדה האמריקנים והבריטים כאחד פעלו בעיקר מתוך שיקולים ריאליים, מתוך מודעות לעמדות היסוד הפוליטיות של הממשלות שמינו אותם.

סיכום

ייחודה של הוועדה האנגלו-אמריקנית היה בכך שהיא אפשרה בזמן ערב הכרעה לבחון את העמדות של הצדדים בסכסוך בארץ ישראל. יסודיות עבודתה של הוועדה וההיקף הרחב של העדויות שהוצגו לפניה פורשים לפנינו את מלוא המנעד של הרעות והעמדות בשאלה היהודית-ערבית, שתחילתן עוד בראשית ימי הסכסוך.

עדותם של מאגנס ושל חברי איחוד לפני הוועדה היתה במוכן זה בכחינת שירת הברבור של החלופה המדינית הדו-לאומית, וגם של פעולתו המדינית של מאגנס עצמו. שלא כמו העשור הראשון לפועלו המדיני (1929-1938), כאשר היתה תוחלת מסוימת לתכניותיו המדיניות וראשי היישוב, ובהם בן-גוריון, נעזרו בו לשם קידום מפגשים עם מנהיגים ערביים, העשור השני לפועלו (1939-1948) עמד בסימן הדרתו המוחלטת כמעט לשוליים של השיח הפוליטי ביישוב. בעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה, השמדת היישוב היהודי באירופה ובעיית הפליטים היהודים, והתגברות האלימות מצד שני הצדדים בסכסוך היהודי-ערבי פקעה סבלנותו של היישוב לסוג הפתרון שהציעו מאגנס וחבריו באיחוד.

נוסחת 'הארץ הקדושה לשלוש הדתות' של מאגנס והשלכותיה הפוליטיות, שעל גלגוליה האפשריים בר"ח הוועדה הצבעתי כאן, מעידה על ממד מרכזי בהנעה הפוליטית וברטוריקה של מאגנס – הממד הדתי. ראייה לכך נמצאת במוטיב החוזר בתכניות ובמאמרים שכתב ופרסם, ובהם הדגיש שוב ושוב ששורשי תכניתו נעוצים בעובדה שארץ ישראל היא ארצם של שלוש הדתות ושני העמים ולעולם כולו יש בה אינטרס דתי.⁵²

אף שעדותו הותירה רושם רב, ודו"ח הוועדה היה יכול להתפרש כנוטה ברוחו לכיוון הדו-לאומי שבו צידד מאגנס, מערך הכוחות הפוליטיים בזירה הגאופוליטית העולמית, לצד התגייסותה המוחלטת כמעט של היהדות האמריקנית בעקבות אסונם של יהודי אירופה לתמיכה בהצעת החלוקה ובהקמת מדינת ישראל, הם שהכריעו בסופו של דבר. מאגנס, כתב גרשם שלום, נעדר את היכולת להכיל את הדיאלקטיקה של המתח בין הפוליטי למוסרי, ולא השכיל לראות את תנועת המטוטלת ההיסטורית של הכוחות.⁵³ לפיכך מאמציו הפוליטיים התאפיינו מצד אחד בתנופה מוסרית שזכתה להכרה אף אצל יריביו, ובהם בן-גוריון למשל, אך מצד שני באי-סבירות ממשית מבחינת הראליזם הפוליטי הקונקרטי.

'עבור מאגנס', כתב פול מנדס-פלור, 'הפוליטיקה המעוגנת בשיקולים מוסריים היא בסופו של דבר מעשה של אמונה דתית'.⁵⁴ פרשת ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית היא לטענתי צומת דרכים ייחודי לבחינת אפשרות ההשפעה, ולו החלקית, של עמדות דתיות-מוסריות על הפוליטיקה המדינית הקונקרטית.

52 ראו גם חרוון בין ישראל, "ל מאגנס וברית שלום", בתוך: עדי גורדון (עורך), ברית שלום והצינונות הדו-לאומית: השאלה הערבית כשאלה יהודית, כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 121. בהקשר לדיון העכשווי בסוגיית המדינה הדו-לאומית עומדת בן-ישראל על ההבנה השגויה של עמדת מאגנס. לטענתה, 'לשני דברים הוא לא התכוון – למדינת כל אזרחיה ולהפרדת הדת מהמדינה'. מאגנס ראה לנגד עיניו לא אזרחים אינדיבידואליים אלא מדינה המאחדת שתי קבוצות לאומיות שכל אחת מהן חדרה דת, תרבות ומסורת, שעליהם בנויים כל היבטי חייה ומערכות המשפט והחינוך שלה.

53 גרשם שלום, מברלין לירושלים, עם עובד, תל אביב תשמ"ב, עמ' 218-220.

54 פול מנדס-פלור, קידמה ונפתוליה: מאבקם של אינטלקטואלים יהודים עם המודרנה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 326.